

Investigating al-Kindi's Historical Sources Regarding the Temporal Creation of the world

Mostafa Vesaghati Heydarpor¹ | Seyed Ahmad Hosseini² | mansour Iman Pour³

1. PhD student in Islamic Philosophy and Theology, Azarbaijan Shahid Madani University.

E-mail: mostafa.vesaghati@yahoo.com

2. Associate Professor, Azarbaijan Shahid Madani University.

E-mail: ahmadhosseinee@gmail.com

3. Professor, Azarbaijan Shahid Madani University.

E-mail: man3ima@yahoo.com

Article Info

ABSTRACT

Article type:

Research Article

Article history:

Received 2025/03/19

Received in revised form

2025/05/12

Accepted 2025/05/13

Published online

2025/12/22

Keywords:

Aristotle, Traversal Argument, Proclus, Philoponus, Al-Kindi.

Proclus is the author of a treatise titled "Proclus' Arguments on the Eternity of the World". Influenced by the principles and teachings of Plato and Aristotle, he defended the eternity of the world in this treatise through eighteen arguments. Later, Philoponus criticized and refuted these eighteen arguments. To defend the creation of the world, he launched a comprehensive attack on Aristotle's physics and, as the pioneer of arguments for the creation of the world and the finitude of motion and time based on the concept of infinity, rejected the eternity of the world. Based on this, he authored two books titled "Against Proclus on the Eternity of the World" and "Against Aristotle on the Eternity of the World". During the translation movement, both books were translated by Muslim scholars; however, due to the loss of the Arabic translations of these two books, the position of Philoponus' ideas in the views of Muslim thinkers was not clarified. By examining and studying the dialectic of Aristotle and Proclus with Philoponus on the eternity of the world, it becomes evident that Islamic thinkers, such as al-Kindi, were influenced by the ideas present in this dialectic in their perspectives on the creation of the world. Therefore, this study strives to analyze, examine, and compare these ideas across two realms of history.

Cite this article: Vesaghati Heydarpor, M; Hosseini, S.A; Iman Pour, M (2025). Investigating al-Kindi's Historical Sources Regarding the Temporal Creation of the world, *History of Islamic Philosophy*, 4 (4), 73-99.

<https://doi.org/10.22034/hpi.2025.513169.1143>

© The Author(s). **Publisher:** Ale-Taha Institute of Higher Education Institute.

DOI: <https://doi.org/10.22034/hpi.2025.513169.1143>

Extended Abstract

Introduction

Proclus was the author of a short treatise titled Proclus' Arguments on the Eternity of the World, in which he attempted to prove the world's eternity through eighteen arguments. Some time later, Philoponus, a student of Proclus (though indirectly), wrote a refutation of this work, criticizing and dismantling Proclus' eighteen arguments on the eternity of the world. Since Proclus considered himself a follower of Plato and Aristotle and believed that they, too, upheld the eternity of the world, he cited evidence from their works—particularly Aristotle's, but also Plato's—to support his claim. Accordingly, Philoponus wrote another book refuting Aristotle, disproving his doctrines on the eternity of motion, time, and the celestial spheres, aiming to demonstrate that Aristotle was also mistaken regarding the world's eternity. After critiquing and refuting the views of Aristotle and Proclus, Philoponus introduced innovative arguments based on the concept of the infinite (non-finiteness) to prove the temporal creation (ḥudūth) of the world. During the translation movement, both books were translated by Muslim scholars. However, due to the loss of their Arabic translations, the influence of Philoponus' ideas on Islamic thought was not fully clarified—though the translated works had a profound and widespread impact on debates over the world's eternity or temporal creation in Islamic philosophy. In any case, about 234 years after Philoponus, al-Kindi, who became familiar with Philoponus' ideas through the translation movement, helped propagate his arguments in the Islamic world and successfully demonstrated the temporal creation of the world.

Methods

"This study constitutes a form of historical research that analyzes and contrasts philosophical concepts across different historical periods and distinct cultural contexts. The research employs a descriptive-analytical methodology, utilizing library resources for data collection".

Results

In this research, two lost works of Philoponus—Against Proclus on the Eternity of the World and Against Aristotle on the Eternity of the World—were introduced, and it was conclusively demonstrated that Philoponus' arguments in these two works had a direct influence on the views of Islamic philosophers, particularly al-Kindi, regarding the temporal creation (ḥudūth) or eternity (qidam) of the world.

Conclusion

Aristotle, by distinguishing between the actual infinite and the potential infinite, argued that only the potential infinite exists in the world. Based on this, he

concluded the eternity of time and motion, leaning toward the eternity of the world and its prime matter. Proclus, influenced by Aristotle, similarly upheld the eternity of time and cosmic matter, defending the world's eternity through eighteen arguments. In contrast, Philoponus rejected the existence of the potential infinite and, building on the Aristotelian principle that "the infinite cannot be traversed," formulated innovative proofs for the finiteness of time and motion. By advocating instantaneous creation (*creatio ex nihilo*), he denied the eternity of matter. Proclus, drawing from Plato and Aristotle and assuming the eternity of matter, sought to prove the world's eternity in his first argument by appealing to the eternal generosity (*jūd*) of the Creator. However, Philoponus, in his refutation of Proclus, demonstrated that divine generosity (*jūd*) is compatible with the world's temporal creation, arguing that the true agent (God), due to the weakness of matter's nature, acts through timeless, instantaneous creation from nothing (*ex nihilo*). 234 years later, on the other side of history, al-Kindi expanded on Philoponus' arguments, using the same reasoning to prove the finiteness of the world's body and time, thereby affirming the temporal creation of the world. Both Philoponus and al-Kindi employed the concept of the infinite and derived principles to construct proofs for the temporal origination of time and the world.

پروپوزیشن گاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

بررسی تاریخی منابع کندی در مسئله حدوث عالم

مصطفی وثاقتی حیدرپور^۱ | سید احمد حسینی^۲ | منصور ایمانپور^۳

mostafavesaghati@yahoo.com

ahmadhosseineec@gmail.com

man3ima@Yahoo.com

۱. دانشجوی دکتری فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه شهید مدنی.

۲. دانشیار دانشگاه شهید مدنی آذربایجان.

۳. استاد دانشگاه شهید مدنی آذربایجان.

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۲۹

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۲/۲۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۲۳

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱

واژگان کلیدی:

ارسطو، برهان پیمایش،

پروکلوس، فیلوپونوس، کندی.

پروکلوس صاحب رساله‌ای به نام «حجج پروکلوس در باب قدم عالم» است. او متأثر از اصول و آموزه‌های افلاطون و ارسطو، در این رساله از قدم عالم دفاع کرد. بعدها فیلوپونوس هجده حجت مذکور را نقد و رد کرد. او برای دفاع از حدوث عالم، به فیزیک ارسطو نیز حمله همه جانبه‌ای را انجام داد؛ و به عنوان مبتکر براهین حدوث عالم و تهاهی حرکت و زمان براساس مفهوم نامتناهی، قدم عالم را رد نمود. بر این اساس او دارای دو کتاب با عنوان «بر علیه پروکلوس در باب قدم عالم» و «بر علیه ارسطو در باب قدم عالم» است. در عصر ترجمه هر دو کتاب توسط اندیشمندان مسلمان ترجمه گردید؛ اما به دلیل مفقود شدن ترجمه عربی این دو کتاب، جایگاه اندیشه‌های فیلوپونوس در آراء اندیشمندان مسلمان تبیین نگردید. با بررسی و مطالعه دیالکتیک ارسطو و پروکلوس با فیلوپونوس در باب قدم عالم روشن می‌شود که اندیشمندان جهان اسلام مانند کندی در آراء خود در باب حدوث عالم متأثر از اندیشه‌های موجود در دیالکتیک بودند؛ لذا در این پژوهش تلاش شده به تحلیل و بررسی و مقایسه این اندیشه‌ها در دو سوی تاریخ پرداخته شود.

استناد: وثاقتی حیدرپور، مصطفی؛ حسینی، سید احمد؛ ایمانپور، منصور (۱۴۰۴). بررسی تاریخی منابع کندی در مسئله حدوث عالم، تاریخ فلسفه

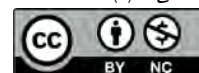
<https://doi.org/10.22034/hpi.2025.513169.1143>

اسلامی، ۴ (۴)، ۷۳-۹۹.

ناشر: موسسه آموزش عالی آل طه

© نویسندگان.

DOI: <https://doi.org/10.22034/hpi.2025.513169.1143>

مقدمه

پروکلوس دیادخوس (متولد ۴۱۰ یا ۴۱۲م) نویسنده رساله کوچکی به نام «حجج پروکلوس در باب قدم عالم» است که با هجده استدلال تلاش کرد تا قدم عالم را اثبات نماید. چندی بعد فیلوپونوس (۴۹۰-۵۶۷م) با نوشتن ردیه‌ای بر کتاب مذکور، هجده استدلال پروکلوس در باب قدم عالم را نقد و ابطال نمود. از آنجا که پروکلوس خود را پیرو افلاطون و ارسطو می‌دانست و معتقد بود افلاطون و ارسطو نیز به قدم عالم معتقدند، در کتاب خود شواهدی را از آثار ارسطو و البته افلاطون جهت اثبات قدم عالم ذکر کرد. بر این اساس فیلوپونوس کتابی دیگر مبنی بر ردیه بر ارسطو نیز نوشت و آموزه‌های او یعنی ابدیت حرکت و زمان و افلاک را ابطال نمود؛ تا نشان دهد که ارسطو نیز در باب قدم عالم دچار اشتباه شده است. فیلوپونوس بعد از نقد و رد آراء ارسطو و پروکلوس، بر اساس مفهوم نامتناهی برای اثبات حدوث عالم دلایل مبتکرانه‌ای را ذکر می‌نماید. آثار مذکور فیلوپونوس در قرن دوم هجری به عربی ترجمه گردید و تاثیر شگرف و گسترده‌ای در باب حدوث یا قدم عالم در فلسفه اسلامی نهاد. حدود ۲۳۴ سال بعد از فیلوپونوس، کندی (۱۸۵-۲۵۲ ق / ۸۰۱-۸۶۶ م) که به واسطه نهضت ترجمه، با اندیشه‌های فیلوپونوس آشنا شده بود، به کمک گسترش براهین فیلوپونوس در جهان اسلام، حدوث عالم را اثبات نمود. البته ساده اندیشی است که آراء کندی را محصول یک اندیشه بدانیم؛ زیرا شکل‌گیری یک اندیشه می‌تواند متأثر از عوامل متعدد باشد؛ در خصوص کندی نیز علاوه بر تاثیر فیلوپونوس، می‌توان به تاثیر متون دینی، معتزله و ... اشاره کرد. در هر صورت در این پژوهش تنها با بررسی آراء فیلوپونوس بر علیه ارسطو و پروکلوس، تاثیر آن را بر اندیشه کندی در باب حدوث عالم نشان خواهیم داد.^۱

در رابطه با تاثیر دیالکتیک ارسطو و پروکلوس با فیلوپونوس و تاثیر آن بر متفکران اسلامی هیچ پژوهشی به زبان فارسی وجود ندارد. البته تنها دو مقاله در رابطه با فیلوپونوس به زبان فارسی منتشر گردیده است؛ یکی مقاله «فیلوپونوس و تطور اندیشه فلسفی وی» نوشته فرهادی اسدی و همکاران، که در باب معرفی فیلوپونوس و آثارش نگاشته شده است

۱. نویسندگان این مقاله در حال نوشتن تاثیر دیالکتیک پروکلوس و فیلوپونوس بر سایر اندیشمندان مسلمان از جمله ابن سینا هستند.

و دیگری مقاله‌ای با عنوان «نقد و بررسی نظریه حرکت فیلوپونوس از دیدگاه ابن‌سینا» با نگارش عباس طارمی و جعفر چاوشی، به مقایسه نظر فیلوپونوس و ابن‌سینا در خصوص حرکت پرداخته شده است. همچنین کتاب ردیه فیلوپونوس بر پروکلوس در چهار جلد شامل هجده ردیه فیلوپونوس بر هجده استدلال پروکلوس می‌باشد. جلد اول این کتاب شامل پنج ردیه اول فیلوپونوس است و در سال ۱۴۰۱ توسط میثم توکلی بینا به زبان فارسی ترجمه گردید. کتاب رساله حجج پروکلوس در قدم عالم نیز در سال ۱۴۰۳ توسط امیرحسین ساکت به فارسی برگردانده شده است. در ضمن، سال ۲۰۱۴ کتاب ردیه بر ارسطو نیز از یونانی به انگلیسی ترجمه شد. منابع متعددی به زبان انگلیسی در باب فیلوپونوس وجود دارد؛ برخی از آنها عبارتند از:

- 1- Creation in Islam from the Quran to al-Farabi. Chase, M. (2016)
- 2- Philoponus's Traversal Argument and the Beginning of Time. Couvalis, G. (2015)
- 3- John Philoponus. Sorabgi, R. (2014)

لازم به ذکر است در هیچ کدام از منابع مذکور به مقایسه اندیشه فیلوپونوس و کندی در باب حدوث یا قدم عالم پرداخته نشده است و اساساً در منابع غیر فارسی توجه چندانی به میراث فلسفه اسلامی و سیر تکامل اندیشه‌ها در این سنت نشده است. در پژوهش حاضر به صورت موردی نشان داده شده است که اندیشه‌های فیلوپونوس و کندی در دو سویه تاریخ با یکدیگر مواجه داشته و در برخی موارد سبب تکامل همدیگر شده‌اند.

۱. اصول ارسطویی در باب نامتناهی

ارسطو معتقد است که «وجود نامتناهی بالفعل در عالم محال است» (ارسطو، ۱۳۹۷، ص ۱۲۳) او سپس می‌نویسد: «از این فرض که نامتناهی به هیچ وجه وجود ندارد، به نتایجی غیرممکن خواهیم رسید» و یکی از آنها این است که «زمان، آغاز و انجامی دارد» (همان، ص ۱۲۳). برای از بین بردن این نتیجه محال، او میان نامتناهی بالفعل و نامتناهی بالقوه تمایز قائل شد؛ به این شکل که نامتناهی بالفعل وجود ندارد اما نامتناهی بالقوه وجود دارد. یکی از معنای نامتناهی بالقوه نزد ارسطو نامتناهی به معنی آن است که اجزاء آن به تسلسل متوالی به وجود می‌آید. مانند حرکت و زمان که نامتناهی بالقوه هستند؛ یعنی هر جزء که در نظر گرفته شود، باقی نمی‌ماند برخلاف نامتناهی بالفعل که اجزاء آن همزمان با هم وجود دارند

(همان، ص ۱۲۳). برخی از اصول کلی ارسطو عبارتند از:

- الف- تمایز میان نامتناهی بالفعل و بالقوه.
- ب- نامتناهی، پیمایش ناپذیر است (همان، ص ۱۱۴).
- ج- نامتناهی قابل افزایش نبوده و لازمه این سخن چنین است که یک نامتناهی نمی‌تواند بزرگتر از نامتناهی دیگر باشد (همان، ص ۱۳۱).
- د- جسم نامتناهی ممکن نیست مرکب باشد (همان، ص ۱۱۶)
- و- ماده اولیه عالم، قدیم است (همان، ص ۵۴)

۲. پروکلوس

پروکلوس حدود سال‌های ۴۱۰-۴۱۲ میلادی در بیزانس متولد شد و فیلسوفی نوافلاطونی بود. اندیشه‌های نوافلاطونیان اغلب بر مبنای فقراتی از آثار افلاطون شکل گرفته است. در میان آثار افلاطون، محاورات تیمائوس و پارمنیدس، به دلیل بحث از پیدایش عالم و مسئله واحد اهمیتی چشمگیر داشتند. افلاطون در تیمائوس ساختار عالم و چگونگی پیدایش آن را تبیین می‌نماید که این فقرات همواره محل مناقشه افلاطونیان بوده است. جهان‌شناسی پروکلوس نیز مانند بسیاری از افلاطونیان و نوافلاطونیان تحت تاثیر افلاطون و به ویژه محاوره تیمائوس است. او صاحب رساله ای در باب قدم عالم است که اسحاق بن حنین (۲۹۸-۲۱۵ ق) رساله پروکلوس را با عنوان «حجج بر فلس فی قدم العالم» به عربی ترجمه کرد که نه حجت اول آن باقی مانده است. اصل یونانی اثر پروکلوس از بین رفته است اما استدلال‌های وی در کتاب «ردیه فیلوپونوس بر پروکلوس در باب قدم عالم» باقی مانده است. فیلوپونوس در هر بخش از کتاب خود در ابتدا استدلال پروکلوس را نقل و سپس به نقد آن استدلال می‌پردازد. هر حجت پروکلوس مبتنی بر اصول و مفروضاتی است که اغلب از افلاطون و ارسطو اقتباس گردیده است (پروکلوس، ۱۴۰۳، ص ۱۰-۱۲). می‌توان خطوط کلی استدلال‌های پروکلوس را به شکل زیر بیان کرد:

- الف- صانع جواد بالذات است و «جود» صانع سبب ایجاد عالم گردید. چون «جود» صانع قدیم است لاجرم عالم نیز قدیم است (همان، ص ۱۱۵).
- ب- صانع از ازل یا به طور بالفعل صانع بوده یا به طور بالقوه یعنی می‌تواند انجام دهد

ولی انجام نمی‌دهد. اگر صانع از ازل بالفعل باشد پس معلول هم از ازل بالفعل بوده است. اگر صانع بالقوه صانع باشد آنگاه باید چیزی خارج از ذات صانع او را از قوه به فعلیت برساند. در این صورت، صانع متاثر از غیر می‌شود که با صانع مطلق تغییرناپذیر و تاثیرناپذیر منافات دارد (همان، ص ۱۲۳).

ج- زمان همراه و مقارن با فلک و فلک همراه با زمان موجود است؛ زیرا زمان شمارنده برای حرکات فلک است. از آنجا که محال است زمانی باشد که زمان نباشد؛ لاجرم زمان همیشگی است. بنابراین حرکات افلاک نیز ابدی و همیشگی هستند (همان، ص ۱۳۶).

۳. فیلوپونوس

یوانس (جان) فیلوپونوس یا یحیی (یوحنا) نحوی یا جان اسکندریه، تربیت یافته سنت فلسفی اسکندریه بود. او در ادامه فعالیت آکادمیک خود، مانند یک شورشی بر علیه آراء اسلاف خود به ویژه ارسطو و پروکلس شورید و دو کتاب، یکی بر علیه پروکلس و دیگری بر علیه ارسطو در باب قدم عالم نوشت و از این طریق خود را به اندیشه مسیحت نزدیک نمود. (اسدی، ۱۳۹۷، ص ۳۲-۳۶).

۳-۱. ردیه فیلوپونوس بر ارسطو و پروکلس

اولین رساله‌ایی که فیلوپونوس به صورت هدفمند طی آن خود را به عنوان یک فیلسوف الهیاتی مسیحی عرضه کرد رساله «در باب قدم عالم علیه پروکلس» در سال ۵۲۹ میلادی بود و به طور بنیادی از آراء و نظریات فلسفی خود عدول نمود؛ این رساله حکایت از آن دارد که در اندیشه او، چرخش شگرفی پدید آمد بنحوی که برخی پژوهشگران از آن به گسست از آراء فلسفی گذشته تعبیر کرده‌اند (اسدی، ۱۳۹۷، ص ۴۱). اصل یونانی رساله فیلوپونوس در دسترس است؛ اما با وجود اینکه کاتبان عربی قرون وسطی به ترجمه عربی کتاب «ردیه فیلوپونوس بر علیه پروکلس در باب قدم عالم» نیز اشاره داشته‌اند؛ نسخه عربی آن به دست ما نرسیده است. گردآوری متون فیلوپونوس در پروژه‌ای در انگلستان زیر نظر کالج سلطنتی لندن در سال ۱۹۸۷ با مدیریت ریچارد سورابجی آغاز شده است. تیم تحقیقاتی سورابجی در بین سال‌های ۲۰۰۵-۲۰۱۰ میلادی کتاب فیلوپونوس را با عنوان

«ردیه بر پروکلوس در باب قدم عالم»، در چهار جلد از متن و تصحیح یونانی ریب، به انگلیسی ترجمه نمود (فیلوپونوس، ۱۴۰۱، ص ۷-۱۴). در کتاب فیلوپونوس ابتدا در هر بخش، یک حجت پروکلوس با دقت نقل و سپس نویسنده به بررسی و نقد تفصیلی و ابطال آن حجت پرداخته است. حجت اول پروکلوس در اصل یونانی کتاب فیلوپونوس مفقود است و مترجمان انگلیسی به کمک ترجمه عربی کتاب «حجج پروکلوس در باب قدم عالم» حجت اول را به انگلیسی برگردانده اند. با توجه به اینکه اصل یونانی حجت اول از دست رفته و تنها ترجمه عربی آن موجود است اهمیت ترجمه عربی دو چندان خواهد بود (همان، ص ۱۰).

اثر دیگر فیلوپونوس «ردیه بر علیه ارسطو در باب قدم عالم» است. اصل یونانی و ترجمه عربی این کتاب مفقود شده است. در منابع متعدد عربی اشاراتی به کتاب مذکور گردیده است؛ برای مثال «ابن سینا در پاسخ به یکی از مسائل ابوریحان بیرونی، اعتراض او بر ارسطو را برگرفته از فیلوپونوس دانسته است» (ابن سینا، ۱۳۹۱، ص ۳۳۱). در سال ۲۰۱۴ میلادی تیم تحقیقاتی سورابجی به کمک منابع مختلف یونانی، سریانی و عربی موفق به گردآوری بخش‌هایی از این کتاب و ترجمه آن به زبان انگلیسی گردید (Philoponus, 2014, p. 24). در هر صورت در این کتاب، فیلوپونوس آموزه ارسطو یعنی ابدیت حرکت و زمان را ابطال نمود؛ همچنین بر نظریه اتر ارسطو حمله کرد و به توحید مسیحی نزدیک شد. اصول محوری فیلوپونوس در این دو رساله عبارتند از: حدوث ماده جهان، خلقت آنی و خلق از عدم، که بعدها در جهان اسلام اندیشمندانی مانند کندی از این نظریات استقبال نمودند (Sorabgi, 2014, p. 41).

۲-۳. کاربرد مفهوم نامتناهی برای ابطال قدم عالم

در میان فلاسفه تا زمان فیلوپونوس هیچ‌کس از دیدگاه حدوث جهان و زمان دفاع نکرده بود. فلاسفه‌ای مانند ارسطو و پروکلوس معتقد بودند که زمان و جهان ابدی هستند. آنها فکر می‌کردند ماده جهان قدیم است و خالق تنها قانونی مانند نظم را بر ماده وضع کرده است. تقریباً تمام فیلسوفان بر این باور بودند که عبارت «هیچ چیز از هیچ به وجود نمی‌آید» آشکارا درست است. نوافلاطونیان نیز بر قدم عالم باور داشتند. برخی از یهودیان و

مسیحیان نیز با نوافلاطونیان موافق بودند؛ اما در مقابل، برخی دیگر از یهودیان و مسیحیان به حدوث جهان و زمان معتقد بودند؛ اما دلایل کافی و مناسب برای ادعای خود نداشتند. فیلوپونوس اولین کسی بود که به تفصیل درباره حدوث جهان و زمان بحث کرد و دلایل موجه‌ای را مطرح نمود. (Couvalis, 2015, p. 1) اساساً از مباحث مهم در فلسفه و بعد هم در الهیات که به فیلوپونوس نسبت داده می‌شود بحث تناهی و پایان جهان و حدوث آن است. در مجموع بحثها و استدلال‌های ابداعی و نوآورانه و مبتکرانه فیلوپونوس در باب حدوث عالم، معمولاً بر مبنای امتناع نامتناهی استوار است (Chase, 2016, p. 253). بر این اساس استدلال اول فیلوپونوس در باب ابطال قدم عالم مبتنی بر قاعده «پیمایش ناپذیر بودن نامتناهی» دارای دو بخش است:

در بخش اول، فیلوپونوس نشان می‌دهد که اگر عالم قدیم باشد تعداد موجودات حادث از انسان و گیاه یا افراد دیگر از آغاز تا زمان حاضر نامتناهی خواهند بود. بنابراین در صورت فرض قدم عالم، ضرورتاً چنین نتیجه گرفته می‌شود که افراد حادث، نامتناهی و نامحدودند. او پس از اثبات این مطلب که اگر جهان قدیم باشد از اجزاء داخل آن، یک نامتناهی شکل خواهد گرفت؛ در بخش دوم اثبات می‌نماید که نامتناهی وجود ندارد نه وجودی که یک باره فراهم شود (بالفعل) و نه اینکه تکه تکه (بالقوه) حادث شود. او برای این دو مفهوم، معادل‌های همزمان و توالی و تسلسل را به کار می‌برد. فیلوپونوس بر اساس اصل ارسطویی «پیمایش ناپذیر بودن نامتناهی» هر دو نوع نامتناهی بالفعل و بالقوه را ابطال می‌نماید. سپس از طریق استحالة نامتناهی تسلسلی، برهانی بر ضد قدم عالم می‌نویسد: نامتناهی از طریق تسلسل، پیمایش ناپذیر و غیرقابل عبور است، پس اگر تسلسل پیشرونده از فردی به فرد دیگر از هر نوع، از طریق تعداد نامتناهی از افراد، به چیزهایی برسد که هم اکنون وجود دارند، عبور از نامتناهی امکان پذیر شده که محال است. بنابراین اگر عالم قدیم بود لازم می‌آمد شمار مخلوقات، بی‌نهایت باشند؛ یعنی فرض قدم عالم مساوی است با مخلوقات نامتناهی که تحقق یافته‌اند حال چه به صورت تحقق تدریجی یا به صورت تحقق دفعی و یکباره و از آنجا که «نامتناهی پیمایش ناپذیر است» وجود هر دو نوع نامتناهی محال است (فیلوپونوس، ۱۴۰۱، ص. ۶۶). لازمه این برهان آن است که اگر چنانچه فرض کنیم در گذشته شماره نامتناهی از افراد هر نوع وجود داشته است، هیچ فردی از آن نوع

نمی‌توانسته به وجود بیاید. یعنی اگر چیزی برای به وجود آمدن نیازمند به زنجیره نامتناهی حوادث باشد، هرگز ایجاد نمی‌شود زیرا «نامتناهی پیمایش ناپذیر است»؛ و از آنجایی که اکنون چیزهایی به وضوح ایجاد شده‌اند، باید فرایند حوادث متوالی گذشته، متناهی و محدود باشند و در نتیجه کل عالم نیز متناهی بوده و آنچه متناهی باشد قدیم نیست (Philoponus, 2014, p. 143).

برهان دوم فیلوپونوس مبتنی بر قاعده «محال بودن افزایش نامتناهی» چنین است: اگر عالم بی‌آغاز (ازلی) باشد، آنگاه شماره انسان‌هایی که مثلاً تا زمان سقراط به دنیا آمده‌اند نامحدود خواهند بود. حال اگر بر آن امر نامحدود، شماره عدد انسان‌های به وجود آمده از زمان سقراط تا زمان حاضر افزوده شود، چیزی بیشتر از نامتناهی خواهد شد که این محال است؛ زیرا به این محال می‌انجامد که نامتناهی‌ای بزرگتر از نامتناهی دیگر باشد؛ به بیان دیگر در عالم واقع، ضرورتاً حوادث همواره در حال رشد هستند و اگر عالم قدیم باشد، حوادث عالم بی‌نهایت خواهند بود و از سوی دیگر در حال افزایش، در حالیکه افزایش بی‌نهایت امری محال است. از آنجا که هیچ سلسله نامتناهی‌ای نمی‌تواند بزرگتر از دیگری باشد، اگر عالم قدیم و حوادث آن نامتناهی باشند وقوع حوادث روزانه را نمی‌توان توجیه کرد زیرا هر حادثی که به حوادث عالم افزوده می‌شود گویا به نامتناهی افزوده شده و یک سلسله نامتناهی از دیگری بیشتر و بزرگتر گردیده است. بنابراین شمار حوادث پیشین بی‌نهایت نبوده و عالم نیز قدیم نمی‌باشد. بنابراین اگرچه ارسطو معتقد بود که نامتناهی بالقوه بر خلاف نامتناهی بالفعل وجود دارد و از این طرح نتیجه گرفت که جهان قدیم است؛ اما فیلوپونوس بر اساس اصل ارسطویی «نامتناهی پیمایش ناپذیر است» هر دو گونه نامتناهی (بالفعل و بالقوه) را ابطال نمود و از این طریق قدم عالم را رد کرد. او بر علیه ارسطو نوشت: چطور ممکن است با پذیرش این اصول در باب نامتناهی به قدم عالم معتقد شد؛ زیرا قدم عالم مساوی با پیمایش نامتناهی یا افزایش نامتناهی است (Philoponus, 2014, pp. 143-147). بنابراین دو اصل محوری فیلوپونوس برای ابطال قدم عالم عبارتند از:

الف- نامتناهی پیمایش ناپذیر و غیرقابل عبور است. ب- افزایش نامتناهی محال است.

۳-۳. برهان پیمایش در اثبات حدوث زمان و حرکت

فیلوپونوس معتقد به تلازم زمان، حرکت و ماده است؛ بنابراین ابطال ابدیت هر کدام از این سه گانه، مستلزم ابطال ابدیت دو مورد دیگر است. او استدلال ارسطو برای اثبات ابدیت حرکت را از طریق زمان چنین تقریر و ابطال می‌نماید: همیشه باید زمان وجود داشته باشد؛ زیرا همیشه یک قبل و یک بعد برای هر رویداد وجود دارد. هرکس بگوید حرکت ایجاد شده در واقع می‌گوید: که قبلا نبود و بعدا به وجود آمد و اگر گفته شود از بین رفته است در واقع گفته است که قبلا بوده ولی بعد از آن معدوم شده است؛ بنابراین اگر قبل و بعد، جزء زمان باشند، هم قبل و هم بعد از حرکت، زمان وجود خواهد داشت. با توجه به اینکه زمان و حرکت متلازم در وجود هستند در نتیجه قبل از اولین و پس از آخرین حرکت فرضی نیز همیشه حرکت خواهد بود؛ بنابراین از نظر ارسطو حرکت جاودانه است؛ اما از نظر فیلوپونوس، قبل و بعد لزوما حضور زمان را نشان نمی‌دهند. اولاً در افکار عقول و نفوس قبل و بعد وجود دارد، اما با توجه به اینکه زمان، مقدار حرکت اجسام است، عقول و نفوس بدون حرکت هستند؛ پس با زمان در ارتباط نمی‌باشند. ثانیاً خدا ورای زمان وجود دارد و با این وجود او از قبل و بعد حوادث آگاه است. ثالثاً تعقل زمانی ناشی از محدودیت‌های عقل انسانی است و عقل انسان نمی‌تواند بدون رجوع به زمان بیاندیشد (Philoponus, 2014, pp. 133-134).

از آنجا که پروکلوس نیز معتقد به قدم زمان بود، فیلوپونوس بر علیه او نیز تکرار می‌کند که عبارات زمانی همیشه دلالت بر زمان ندارند (پروکلوس، ۱۴۰۳، ص ۱۵۹). برای مثال خدا اراده دارد و اراده‌های او ترتیب شمارشی دارند مثلا اراده اول، دوم و سوم و... در حالیکه خدا در زمان نیست و همینطور در خصوص عقول نیز زمان مطرح نیست؛ هر چند ما درباره آنها زمانمند می‌اندیشیم (Philoponus, 2014, p. 136). فیلوپونوس پس از توضیح عبارات زمانی، سرانجام دلیل قابل توجهی ارائه می‌کند که نشان می‌دهد زمان و در نتیجه حرکت، باید حادث باشند. او برای اثبات حدوث زمان نیز از برهان پیمایش استفاده نمود که بازسازی برهان او به شکل زیر است:

مقدمه اول: گذشته و حال از اجزاء زمانی تشکیل شده‌اند.

مقدمه دوم: زمان به صورت متوالی به صورت مجموعه‌ای از اجزاء به وجود آمده است.
 مقدمه سوم: هر یک از اجزاء زمان (به استثنای جزء اول) فقط می‌تواند زمانی به وجود آید که سلف آن قبل از آن به وجود آمده باشد.
 مقدمه چهارم: عضو اخیر یک مجموعه از اجزاء نمی‌تواند وجود داشته باشد مگر آنکه اجزاء قبلی به وجود آمده باشند.
 مقدمه پنجم: جزء اخیر به وجود آمده است.
 مقدمه ششم: اگر اجزاء بی‌نهایت قبل از جزء اخیر باشند، جزء اخیر نمی‌تواند به وجود بیاید؛ زیرا بی‌نهایت پیمایش ناپذیر است.

نتیجه: تعداد اجزاء بی‌نهایت گذشته نمی‌تواند وجود داشته باشد و اجزاء زمان بی‌نهایت نیست و در نتیجه زمان بی‌نهایت و ابدی نیست (Philoponus, 2014, pp. 143-146).
 از سخنان فیلوپونوس تقریری دیگر برای تناهی زمان و جهان به دست می‌آید: اگر تعداد و شمار انسان‌ها یا گیاهان یا دیگر افراد به وجود آمده محدود تصور شوند، آنگاه هر یک از آنها باید در یک زمان محدود نیز به وجود آمده باشند و آنچه از محدودها تشکیل شده خود نیز محدود است؛ یعنی اگر هر کدام از مخلوقات در زمان متناهی به وجود آمده باشند باید کل هم در زمان متناهی به وجود آمده باشد؛ زیرا کل تابع جزء است یعنی لازمه اجزاء متناهی، کل متناهی است.

دلایل فیلوپونوس برای ابطال تناهی حرکت نیز مبتنی بر «پیمایش ناپذیر بودن نامتناهی» است. او معتقد است: برای اینکه حرکت خاص در لحظه اکنون وجود داشته باشد باید از تعدادی حرکات عبور نمود تا به حرکت نخستین رسید که قبل از آن هیچ حرکتی وجود نداشته باشد. بنابراین باید تعداد حرکات متناهی باشند تا قابل عبور و رسیدن به حرکت نخستین باشیم؛ زیرا پیمایش نامتناهی محال است. اگر حرکات نامتناهی وجود داشته باشند هرگز به حرکت نخستین نخواهیم رسید. بنابراین حرکات، زنجیره متناهی خواهند داشت و امر متناهی، حادث است (Philoponus, 2014, p. 144).

از سخنان او، تقریر دیگری در باب ابطال ابدیت حرکت می‌توان به دست آورد: اگر تعداد حرکات نامتناهی باشند آنگاه با ایجاد حرکات جدید، به حرکات نامتناهی قبلی افزوده خواهد شد و از آنجا که افزایش نامتناهی محال است، تمام حرکات متناهی و حادث اند.

همچنین فیلوپونوس بر اساس قاعده «محال بودن افزایش نامتناهی» نشان می‌دهد که غیرممکن است حرکت افلاک نیز نامتناهی باشد؛ زیرا این حرکات شامل ضرب نامتناهی خواهند شد و افزایش نامتناهی نیز محال است: تغییرات افلاک بدین صورت است که یکی در سی سال یکبار می‌چرخد دیگری در دوازده سال و دیگری به نوبه خود در مدت زمانی حتی کمتر، به طوری که کره ماه در یک ماه یکبار می‌چرخد و کره ستارگان ثابت در یک روز یکبار می‌چرخند. حال اگر حرکات افلاک بدون آغاز و نامتناهی باشد لازم است که مثلاً کره زحل بی نهایت بار چرخیده باشد. با توجه به اینکه سرعت حرکت مشتری سه برابر زحل، خورشید سی برابر زحل و ماه سیصد و شصت برابر و ستارگان ثابت بیش از ده هزار برابر زحل هستند باید نتیجه گرفت که تغییرات مشتری تقریباً سه برابر زحل، تغییرات خورشید سی برابر زحل، تغییرات ماه سیصد و شصت برابر و تغییرات ستارگان ثابت بیش از ده هزار برابر بیشتر از زحل است. در حالیکه می‌دانیم افزایش نامتناهی محال است حال چطور می‌توان ده هزار برابر نامتناهی را فرض کرد؟ این شکل از برهان مبتنی بر دوره‌های گردش اجرام آسمانی است. مثلاً فلک زحل دوره خود را در سی سال به پایان می‌رساند، فلک مشتری در دوازده سال، فلک خورشید در یک سال، فلک ماه در یک ماه، و فلک ثوابت در یک شبانه روز. بنابراین، دوره‌های مشتری در مقایسه با دوره‌های خورشید سی برابر، و دوره‌های ماه سیصد و شصت برابر و از فلک ثوابت بیش از ده هزار برابر است. در نتیجه از نظر فیلوپونوس نامتناهی بودن حرکت افلاک محال است زیرا اگر تغییرات هر یک از سیارات نامتناهی باشند آنگاه این حرکات نامتناهی نسبت به یکدیگر افزایش یا کاهش می‌یابند حال آنکه محال است نامتناهی افزایش یا کاهش یابد. در نتیجه حرکات دورانی افلاک نیز آغازی دارند و حادث هستند (Philoponus, 2014, p. 146).

۴-۳. سازگاری قدم «جود» و حدوث عالم از نظر فیلوپونوس

پروکلوس معتقد بود که «جود» صانع سبب ایجاد عالم است. به اعتقاد پروکلوس، از آنجا که صانع قدیم و دارای «جود» است و هیچ کمالی را از مصنوع خود یعنی عالم دریغ نکرده و «جود» صانع متاخر از ذات او نیست؛ بنابراین عالم همواره ملازم ذات صانع بوده است. او

معتقد است: اگر صانع باشد و «جود» او نباشد این امر مستلزم تغییر و استحاله در ذات صانع خواهد شد و این محال است؛ زیرا استحاله با کمال او منافات دارد (پروکلوس، ۱۴۰۳، ص ۱۱۸-۱۱۹). همچنین از نظر پروکلوس جایز نیست که صانع گاهی جواد باشد و گاه نباشد؛ زیرا اگر جواد نباشد یا نمی‌خواهد یا نمی‌تواند. فرض اول به بخل صانع بر می‌گردد و فرض دوم به متناهی بودن قدرتش؛ که هر دو فرض باطل است. بنابراین از نظر پروکلوس، عالم نه در زمانی به وجود آمده و نه در زمانی فانی خواهد شد (همان، ص ۱۱۵-۱۱۷). اما از دیدگاه فیلوپونوس، عدم خلق خالق یا حدوث عالم صدمه‌ای به ساحت ربوی و قدم «جود» نمی‌رساند؛ زیرا امکان دارد با وجود قدم «جود»، ماده قابلیت خلق شدن نداشته باشد؛ در ثانی اگر ماده هم قابلیت داشته باشد، امکان دارد با وجود صلاحیت همه جانبه خالق و ماده برای خلق کردن و خلق شدن، علت غائی مهیا نباشد و عدم علت غائی، سبب عدم خلق شود؛ از این جهت نیز هیچ آسیبی به قدرت الهی وارد نمی‌شود (Philoponus, 2006, pp. 16-22). فیلوپونوس معتقد است: اگر خدا قدیم و ازلی نباشد در نتیجه ابدی و همیشگی هم نخواهد بود؛ زیرا اگر ازلی نباشد قدرتش محدود می‌شود و با قدرت محدود نمی‌توان تا ابد و برای همیشه باقی ماند. بنابراین قدرت خلاقه خدا نامتناهی است به تعبیر دقیق‌تر، خداوند از جمیع جهات قادر مطلق است. قدرت خدا واحد و بسیط است و همه افعال خداوند به سبب قدرت مطلق، واقع می‌شوند و اگر چیزهای بیشتر و بهتر از آنچه موجود است پدید نیامده، به محدود بودن قدرت خدا مربوط نیست بلکه ماهیت امور حادث دلیل عدم امکان خلق چیزهای بهتر و بیشتر است. بنابراین خداوند قادر مطلق است و اینکه عالم قدیم نیست به ماهیت و ذات عالم مربوط است نه به قدرت خدا. در این صورت با فرض حدوث عالم نه خداوند قدرتش محدود شده و نه آسیبی به خیریت و «جود» همیشگی خدا وارد می‌شود. (فیلوپونوس، ۱۴۰۱، ص ۵۹-۷۶). فیلوپونوس بر این باور است: ماهیت علت پدید آورنده با ماهیت معلولش متفاوت است و نمی‌شود معلول با علت، معیت وجودی داشته باشد. علت همیشه قبل از معلول خود وجود دارد (همان، ص ۶۸-۷۶). همچنین فیلوپونوس در باب معیت وجودی علت و معلول و علم پیش از ایجاد خداوند به صورت مختصر توضیح می‌دهد: پروکلوس و سایر فلاسفه معتقدند که خدا نسبت به امور آینده علم دارد و از این اعتقاد لازم نمی‌آید مخلوقات با علم خدا معیت

وجودی داشته باشند؛ بلکه خدا علم دارد و هنوز مخلوقی موجود نشده است. در خصوص مثل و مبادی هم ضرورتاً باید قبل از شی باشند و معیت وجودی ضروری نیست (همان، ص ۹۳). فیلوپونوس ادامه می‌دهد: اگر عالم مثل یا علم پیشین خداوند را بپذیریم باز هم هیچ ضرورتی ندارد که عالم، با مثل و یا علم پیش از ایجاد خداوند، معیت وجودی داشته باشد بلکه اساساً ضروری است که مثل یا علم، پیش از مخلوقات وجود داشته باشند (همان، ص ۹۲-۹۳). در مجموع عبارات فیلوپونوس نشان دهنده نفی ضرورت علی و معلولی بوده و اینکه «جود» خدا می‌تواند قدیم و دائم باشد اما خلقت امری حادث و زمانمند؛ یعنی میان قدم «جود» و حدوث خلقت، سازگاری وجود دارد.

۳-۵. فاعل حقیقی و خلق از عدم

نظریه آفرینش از عدم (ex nihilo) یا (من لا شیء)^۱ در هیچ یک از کتابهای آسمانی یهودی و مسیحی و اسلامی با بیان صریح و روشن دیده نمی‌شود. نخستین کاربرد صریح آفرینش از عدم در بیان ترتولیان (متولد ۱۶۰ میلادی) دیده می‌شود (ولفسن، ۱۳۶۸، ص ۳۸۲-۳۸۳). بعدها فیلوپونوس نیز با نظر به تفاوت فاعلیت خداوند و فاعلیت طبیعت، ماده ازلی را نفی کرد و نتیجه گرفت که عالم از عدم خلق شده است. او بر آن است: اولاً طبیعت، علت قریب هر حادثی است و در ثانی شأن خالقیت خدا ضرورتاً بالاتر از شأن فاعلیت طبیعت است. طبیعت صورت شی است و برای فاعلیت نیاز به ماده اولیه دارد تا بتواند نقش فاعلیت خود را ایفا نماید. حال اگر خدا نیز نیاز به ماده اولیه برای فاعلیت و خلق داشته باشد با طبیعت فرقی ندارد و هم شأن و درجه طبیعت خواهد بود. به نظر او اگر عالم از ماده اولیه خلق شود و خدا خالق ماده نباشد؛ آنگاه فعل خدا ناقص می‌شود و خداوند تنها خالق صورت و طبیعت عالم خواهد بود؛ حال آنکه خداوند فاعل حقیقی بوده و فعل‌اش تام است؛ به این معنا که خلقت اولیه تبدیل یک کل اعم از ماده و صورت به وجود است و ماده نیز به همراه صورت حادث می‌شود. در نتیجه اگر حدوثی از طرف خداوند رخ می‌دهد یک کل در یک «آن» و خارج از زمان حادث می‌شود نه اینکه یک جزء (صورت) به

۱. اندیشمندان درباره آفرینش یا به ماده قدیم و یا به خلق از عدم «من لا شیء» باور داشتند؛ در حالی که معصومین^۲ از تعبیر نوآورانه «لا من شیء» استفاده کردند و ساختار تناقض‌آمیز «من لا شیء» را شکستند.

صورت تدریجی حادث شود و جزء دیگر قدیم (ماده) باشد (Chase, 2016, p. 253). در حالی که ارسطو و پروکولوس معتقدند ماده قدیم است و کون و فساد ندارد، اما از نظر فیلوپونوس اگر بپذیریم که ماده اولیه قدیم است ضرورتاً باید قدم صورت را نیز بپذیریم؛ زیرا وجود ماده بدون صورت محال است و از آنجا که فیلوپونوس در صدد ابطال قدم عالم است، قدم ماده را نفی کرده و معتقد شد: فعل خلقت یک حرکت تدریجی و ناقص نیست؛ بلکه یک دگرگونی آنی است که در زمان رخ نمی‌دهد؛ لذا آفرینش آنی از نظر فیلوپونوس، یک فعل تام و به صورت خلق از عدم است. علاوه بر این، فیلوپونوس حکم اجزاء، را همان حکم کل می‌داند. بر این اساس اگر اجزاء عالم مانند سقراط و افلاطون حادث و فاسد و تغییرپذیر هستند کل نیز باید فاسد و تغییرپذیر باشد و هیچ دلیلی وجود ندارد حدوث کل را از برخی جهات به حدوث اجزاء تشبیه کنیم و در برخی جهات دیگر تشبیه نکنیم. او می‌نویسد: حتی اگر پروکولوس نپذیرد که حکم کل همان حکم اجزاء است پس می‌گوییم ضرورت ندارد کل نیز مانند اجزاء از ماده اولیه به وجود آمده باشد و می‌توان گفت کل یا عالم از عدم خلق شده است (Philoponus, 2006, p. 30).

۴. کندی

حدود ۲۳۴ سال بعد از فیلوپونوس، در جهان اسلام در دوره نهضت ترجمه، اندیشمندی به نام کندی (۱۸۵-۲۶۵ ه ق / ۸۰۱-۸۷۳) معاصر با سلطنت مامون (۱۹۸-۲۱۸ ق) و معتصم (۲۱۸-۲۲۷ ق) می‌زیست. او رهبر مترجمان این دوره بود و به همین واسطه ترجمه‌های انجام شده در این دوره را ترجمه‌های حلقه کندی نام نهادند. از جمله ترجمه‌های این حلقه شامل آثار افلاطون، ارسطو، پروکولوس، آمونیوس، فرفوریوس، فیلوپونوس، سیمپلیکیوس و ... است. شایان ذکر است که در این دوران متون فلوطین و بخشی از متون پروکولوس و فیلوپونوس تحت نام نویسندگان خود منتشر نشد؛ برای مثال متون فلوطین با نام ارسطو، برخی از متون پروکولوس تحت نام ارسطو و اسکندر افرویدی و برخی از آثار فیلوپونوس تحت نام اسکندر منتشر شده است (D'Ancona, 2009, p. 3).

۱-۴. ادله اثبات حدوث عالم از نظر کندی

از نوشته‌های کندی دلایل متعددی برای اثبات حدوث عالم به دست می‌آید. یکی از دلایل او مبتنی بر تناهی زمان و جرم عالم است. از آنجا که کندی نیز مانند فیلوپونوس معتقد به تلازم میان جرم، حرکت و زمان است، اثبات تناهی زمان یا تناهی جرم و یا تناهی حرکت، هر کدام به تنهایی دلیل مستقلی بر حدوث عالم ماده خواهند بود. کندی با یک دلیل تناهی زمان را اثبات کرده است که خودش دو تقریر دارد و با دلیلی دیگر تناهی جرم را اثبات نموده است.

۲-۴. برهان حدوث عالم براساس دو تقریر برای اثبات تناهی زمان

برای اثبات حدوث عالم، کندی ابتدا به بررسی رابطه جرم و زمان می‌پردازد. از نظر وی جرم، حرکت و زمان هیچکدام بر دیگری تقدم ندارند، بلکه با هم موجودند. کندی برای اثبات حدوث عالم، ابتدا جرم (جسم)، حرکت و زمان را تعریف می‌کند و سپس انواع حرکت را بر می‌شمارد. به اعتقاد وی جرم جوهری است دارای ابعاد ثلاثه (الکندی، ۱۹۷۸، ص ۱۲۰) و زمان مقدار حرکت و مدت آن است (همان، ص ۱۶۷) و حرکت عبارت است از هر نوع تبدلی که در ذات اشیا پدیدار میشود. این تبدل شش نوع است و اولین نوع آن کون میباشد (همان، ص ۲۲). از نظر کندی حرکت کونی یعنی تبدل ذات اشیا از عدم به وجود و این یعنی حدوث که وی از آن به تهوی (هویت یافتن) یاد کرده است و به همین دلیل، تقدم جرم بر حرکت یعنی تحقق جرم بالذات، ساکن را محال می‌داند؛ چون بدون حرکت، جرم وجود (کون) پیدا نمی‌کند (کندی، ۱۳۸۷، ص ۲۲). سپس کندی در مورد عدم تقدم جرم بر زمان نیز می‌گوید، زمان مدت وجود جرم است؛ یعنی ظرفی که جرم در آن هویت (وجود) می‌یابد، پس جرم نمی‌تواند بر زمان پیشی بگیرد (همان، ص ۲۳). از این رو کندی نتیجه می‌گیرد جرم، حرکت و زمان از حیث اینیت (وجود) بر یکدیگر پیشی نمی‌گیرند و هر سه معیت در وجود دارند (همان، ص ۲۴). به عبارت دیگر حرکت و زمان اوصاف تحلیلی جرم (جسم) هستند؛ یعنی همانطور که تحقق جسم بدون ابعاد ثلاثه (حجم) محال است تحقق آن بدون حرکت و زمان نیز محال است. حال اگر جرم، بدون زمان متحقق نمی‌شود و زمان هم متناهی است پس عالم ضرورتاً متناهی و حادث خواهد بود. پس از بیان مقدمات

مذکور، کندی براساس گزاره «نامتناهی قابل شمارش نیست و نامتناهی پیمایش ناپذیر است» دو تقریر را برای اثبات متناهی بودن زمان ارائه می نماید:

تقریر اول: ممکن نیست زمانی وجود داشته باشد که از سوی ابتدا نامتناهی باشد؛ زیرا اگر زمانی وجود داشته باشد که در تحقق خود نامتناهی باشد قطعاً به هیچ زمان مفروض نخستین هم منتهی نمی شود؛ یعنی نمی توان نقطه‌ای از زمان مثلاً زمان «الف» را فرض کرد که از تحقق زمان «الف» که به نحو نامتناهی است شروع کرده تا به نقطه مفروض «ب» برسیم. زیرا اگر بتوان از زمان مفروض «الف» به زمان مفروض «ب» رسید آنگاه زمان مفروض میان «الف» و «ب» مشتمل بر اجزایی از زمان خواهند بود که قابل شمارشند. بنابراین اگر اجزاء این زمان مفروض قابل شمارش باشند دیگر آن زمان مفروض، نامتناهی نخواهد بود؛ زیرا امر شمارش‌پذیر مساوی با یک امر متناهی است. پس آن زمان مفروض، از نقطه مفروض «الف» تا نقطه «ب»، متناهی خواهد بود و این بدان معناست که زمانی که فرض کردیم از ابتدا نامتناهی است متناهی بوده که این خلف است. بنابراین حقیقت زمان متناهی است (الکندی، ۱۹۷۸، ص ۹۹ و ۱۵۲/کندی، ۱۳۸۷، ص ۹۱-۹۲).

تقریر دوم: کندی مانند فیلوپونوس برای اثبات تناهی زمان از برهان پیمایش استفاده کرد. او در این تقریر برای تناهی زمان می نویسد: اگر زمان را از آغاز، نامتناهی بدانیم در این صورت برای رسیدن به یک قطعه مفروض از زمان، باید قطعه پیش از آن قطعه مفروض را پیمود و همین طور قطعه قبل تر از آن، یعنی رسیدن به یک نقطه مفروض از زمان بدون پیمودن اجزاء زمان که از بی نهایت تا این زمان مفروض واقع شده‌اند میسر نخواهد بود؛ زیرا پیمودن بی نهایت امری محال است. پس فرض زمان نامتناهی فرضی نامعقول است (کندی، ۱۳۸۷، ص ۲۴-۲۵). بنابراین با توجه به تلازم حرکت و زمان و جرم، می توان از تناهی زمان به تناهی جسم و در نتیجه به تناهی و حدوث عالم رسید.

۳-۴. اثبات حدوث عالم بر اساس تناهی جرم عالم

کندی سپس به کمک قاعده «نامتناهی قابل افزایش یا کاهش نیست»، به اثبات تناهی جرم عالم پرداخته است: اگر جرم نامتناهی وجود داشته باشد و از آن مقداری متناهی جدا شود آنچه باقی می ماند یا متناهی است و یا نامتناهی. اگر آنچه باقی می ماند متناهی باشد، در

اینصورت اگر آن مقدار جدا شده متناهی، مجدداً به آن افزوده شود جرم پدید آمده از آن دو، متناهی خواهد بود و اگر آنچه از انضمام آنها به یکدیگر حاصل می‌شود همان جسم نامتناهی اولیه باشد، در این صورت آن جرم، هم متناهی و هم نامتناهی خواهد بود و این خلف و ناممکن است. اما اگر آنچه باقی می‌ماند نامتناهی باشد در این صورت اگر چیزی که از آن کم شده، بدان افزوده شود از آنچه قبلاً بوده یا بزرگتر خواهد شد یا مساوی آن. اگر بزرگتر از قبل شود یک نامتناهی بزرگتر از نامتناهی دیگر خواهد بود (کندی، ۱۳۸۷، ص ۱۹). و اگر بزرگتر از آنچه که قبل از افزایش بود، نشود در این صورت جرمی به جرم دیگر افزوده شده ولی آن جرم افزایش نیافته است و مجموع آنها با خود جرم قبل از افزایش مساوی شده است در حالیکه شیء قبل از افزایش جزء شیء پس از افزایش شده است. پس جزء مثل کل بوده و این خلف و ناممکن است. پس آشکار شد که ممکن نیست جرمی وجود داشته باشد که نامتناهی باشد (همان، ص ۹۷). بنابراین ممکن نیست که جرمی ازلی باشد، زیرا هر چیزی که متناهی است آغاز و پایان دارد پس ناگزیر جرم حادث است (الکندی، ۱۹۷۸، ص ۹۹). طبق این تقریر، قیاس برهانی کندی به این صورت است: «جرم عالم متناهی است - هر متناهی حادث است: پس عالم حادث است». متون و عبارات فوق نشان می‌دهد کندی مستقیماً از استدلال‌های فیلوپونوس که در کتاب‌های «علیه ارسطو» و «علیه پروکولوس در ابدیت جهان» بیان شده است، برای اثبات حدوث عالم استفاده کرده است (Chase, 2016, p. 8).

۴-۴. تحلیل کاربرد مفهوم نامتناهی در آراء فیلوپونوس و کندی

فیلوپونوس و کندی به براساس مفهوم نامتناهی برهینی برای اثبات حدوث زمان و جهان بیان کرده‌اند. هر دو متفکر به کمک برهان پیمایش حدوث زمان را اثبات نمودند؛ با این تمایز که برهان کندی در اثبات تناهی جرم مبتنی بر قاعده «نامتناهی قابل افزایش نیست» است؛ در حالیکه فیلوپونوس با کاربرد همین قاعده تناهی حرکت افلاک را اثبات نموده است. به طور مختصر کندی در اثبات تناهی زمان و جرم عالم از دو قاعده مهم استفاده کرد؛ اول اینکه پیمایش (قطع) نامتناهی محال است و دیگر اینکه یک نامتناهی نمیتواند از نامتناهی دیگر بزرگتر یا کوچکتر باشد زیرا در این صورت بزرگی و کوچکی دلیل بر تناهی

آنها خواهد بود. هر دو قاعده مورد پذیرش ارسطو و پروکلس و فیلوپونوس نیز هستند با این تمایز که ارسطو و پروکلس با وجود پذیرش این اصول، به زعم فیلوپونوس به قدم عالم معتقد گردیدند و همین امر سبب شد که فیلوپونوس کتاب بر علیه ارسطو و بر علیه پروکلس در باب قدم عالم را تالیف نماید و با کاربرد این اصول، بر خلاف ارسطو و پروکلس حدوث جهان و زمان را اثبات نماید؛ همانطور که ملاحظه شد براهین ابتکاری فیلوپونوس بر پایه مفهوم نامتناهی برای اثبات حدوث زمان و جهان را بعدها کنندی در جهان اسلام گسترش داد و از این طریق حدوث عالم و وجود خدا را اثبات نمود.

۵-۴. سازگاری حدوث عالم با نظریه فیض از دیدگاه کنندی

اثولوجیا (که حاوی نظریه فیض افلوطین است) با انتساب به ارسطو، در قرن دوم توسط ابن ناعمه حمصی و با مقدمه کنندی به عربی برگردانده شد، همچنین به درخواست احمد بن معتصم توسط یعقوب بن اسحاق کنندی اصلاح و تدوین جدید یافت (کنندی، ۱۳۸۷، ص ۸). بنابراین کنندی جزو اولین متفکران مسلمانی است که بواسطه نظارت مستقیم بر ترجمه اثولوجیای افلوطین (مبدع نظریه فیض) و تصحیح این کتاب با نظریه فیض آشنایی داشته است. وی جهت طرح ریزی نظریه فیض، فاعل را به دو قسم حقیقی و مجازی تقسیم کرد. فعل فاعل حقیقی همان خلقت آنی و ایجاد از عدم (ابداع: عدم واسطه ماده، زمان و آلت) بدون هیچگونه تأثیرپذیری است؛ بنابراین ماده ازلی و لوازم آن یعنی حرکت و زمان نیز رد می شوند (الکنندی، ۱۹۷۸، ص ۱۴۸). در مقابل فاعل حقیقی وجودبخش، تمام ماسوا بدون استثنا، «فاعل بالمجاز» و به بیان رساتر «منفعل بالحقیقه» هستند. فعل خداوند «تأییس الأیسات عن لیس» یا همان ابداع است، اما این همان خلق از عدم محض نیست زیرا کنندی با عنایت به علم پیشین خداوند، نظریه صدور را بر محور فاعل حقیقی قرار داد. می توان گفت محوریت‌ترین عنصر در نظریه وی، فاعل حقیقی و فعل منحصر به فرد او؛ یعنی ایجاد از عدم است (همان، ص ۱۳۵). کنندی در طرح ریزی مسئله فیض، بحث علم پیشین الهی را مطرح کرد، بنابراین مخلوقات، سابقا نزد باری تعالی به وجود علمی موجود بوده‌اند (همان، ص ۱۳۳). علم پیشین خداوند بعدها به علم عنایی شهرت یافت. عنایت، مرتبه‌ای از علم باری تعالی است که به علم تفصیلی خداوند به ماسوا، قبل از ایجاد اطلاق گردیده است که

فیضان و صدور، نیازمند نقشه علمی یا همان علم عنایی خداوند است (طوسی، ۱۳۸۶، ص ۷۲۵-۷۲۸). در واقع فیضان با علم و به بیان کندی با خارج کردن معانی (معقولات) به وجود آغاز می‌شود. بنابراین گرچه کندی در اصل نظریه فیض از افلوطین متأثر است، اما با استفاده از اصولی، همچون خلقت آنی، نفی قدم ماده و خلق از عدم (ابداع) مبتنی بر علم عنایی پیش از ایجاد، فاعلیت حقیقی و قرار دادن مجاری فیض در سلسله «فاعل مجازی» و به تعبیر بهتر «منفعل حقیقی» نظریه فیض را تبیینی بدیع نمود که با نگرش افلوطینی فاصله دارد اما از جهات مذکور (خلقت آنی، نفی قدم ماده و خلق از عدم) به نگرش فیلوپونوس در دیالکتیک نزدیک است. هر چند در دیالکتیک پروکلوس و فیلوپونوس به جای «فیض» اصطلاح «جود» به کار رفته است؛ اما فارغ از تفاوت معنایی این دو اصطلاح باید اذعان نمود در مسئله حدوث یا قدم عالم هر دو اصطلاح به مثابه فعل الهی، کارکردی مشابه دارند.

۶-۴. تحلیل نظریه فیلوپونوس و کندی درباره فیض

از نظر فیلوپونوس، تنها فاعل حقیقی خداوند است که قادر به خلقت آنی و خلق از عدم می‌باشد که این مسئله به مثابه نفی قدم ماده نیز است. اما اینکه خلق از عدم به صورت خلق از عدم محض بوده یا به کمک مثل یا علم پیشین، در آراء فیلوپونوس به خوبی تبیین نشده است. فیلوپونوس در برخی از عباراتش به نظریه مثل و علم پیشین در مسئله خلق از عدم اشاره نمود و متذکر گردید در صورت پذیرش علم پیشین یا مثل، هیچ ضرورتی وجود ندارد که خلق عالم با مثل یا علم پیشین الهی، معیت وجودی داشته باشد؛ بلکه این فرض همچنان باقی می‌ماند که با وجود قدرت مطلق فاعل حقیقی، ضعف ماهیت عالم ماده، مانع از ایجاد آن شده باشد؛ به این صورت که مثل یا علم پیشین وجود دارد اما هنوز مخلوقی خلق نشده است. بر خلاف فیلوپونوس، کندی به روشنی، مسئله علم پیشین را در نظریه فیض مطرح نمود و معتقد شد که عالم بر اساس علم پیشین فاعل حقیقی از عدم خلق گردید؛ چنانکه عالم روگرفتی از علم پیشین الهی است؛ اما راجع به اینکه چگونه با وجود علم پیشین الهی، میان علم ازلی و آفرینش نخستین، فاصله افتاده است؛ تبیین روشنی از طرف کندی صورت نگرفته است.

نتیجه‌گیری

ارسطو با تمایز قائل شدن میان نامتناهی بالفعل و نامتناهی بالقوه معتقد گردید که نامتناهی بالقوه در عالم وجود دارد. بر این اساس او رای به ابدیت زمان و حرکت داد و به قدم عالم و ماده عالم گرایش یافت. پروکلوس نیز متأثر از ارسطو معتقد به قدم زمان و ماده جهان گردید و با هجده استدلال از قدم عالم دفاع نمود. در حالیکه فیلوپونوس با انکار و رد وجود نامتناهی بالقوه، بر اساس اصل ارسطویی «پیمایش ناپذیر بودن نامتناهی» براهینی مبتکرانه و نوآورانه‌ای در اثبات تناهی زمان و حرکت طرح نمود و با گرایش به خلقت آنی و خلق از عدم، قدم ماده عالم را نفی کرد. همچنین پروکلوس با اقتباس از آموزه‌های افلاطون و ارسطو و با مفروض پنداشتن قدم ماده عالم، در نخستین حجت خود از طریق قدم «جود» صانع، قدم عالم را اثبات نمود. در حالیکه فیلوپونوس در ردیه‌ای که بر پروکلوس نوشت، نشان داد «جود صانع» با حدوث عالم نیز سازگار است و اساساً فاعل حقیقی به دلیل ضعف ماهیت ماده، فعل‌اش به صورت خلقت آنی و خارج از زمان و خلق از عدم است. حدود ۲۳۴ سال بعد در سوی دیگر تاریخ، کندی از طریق آشنایی با دو کتاب «بر علیه پروکلوس در باب قدم عالم» و «بر علیه ارسطو در باب قدم عالم» آراء و براهین فیلوپونوس را گسترش داد و جرم عالم و زمان را از طریق همان استدلال‌های فیلوپونوس اثبات نمود و به حدوث عالم معتقد گردید. این دو متفکر به کمک مفهوم نامتناهی و اصول مشتق شده از این مفهوم، براهینی برای اثبات عالم بیان کرده‌اند. ایشان به کمک برهان «پیمایش» حدوث زمان را اثبات نمودند با این تفاوت که کندی به کمک قاعده «نامتناهی قابل افزایش نیست»، تناهی جرم را اثبات کرده است در حالیکه فیلوپونوس با کاربرد همین قاعده تناهی حرکت افلاک را اثبات نموده است. همچنین کندی متأثر از فیلوپونوس، از سازگاری قدم فیض (جود) با حدوث عالم دفاع کرد و با نفی قدم ماده عالم، خلق از عدم را فعل فاعل حقیقی دانست؛ با این تمایز که فیلوپونوس تبیین می‌نماید که چگونه به دلیل ضعف ماهیات، امکان دارد «جود» خدا قدیم و مخلوقات حادث باشند اما کندی توضیحی در این خصوص ندارد؛ از سوی دیگر کندی بر خلاف فیلوپونوس تبیین می‌نماید که خلق از عدم بر اساس علم پیشین الهی رخ داده است نه بر اساس خلق از عدم محض یا بر اساس الگو بودن مثل؛ در حالیکه فیلوپونوس هر کدام از این نظریه‌ها را با عباراتی کوتاه به

عنوان یک فرضیه مطرح کرده است. اهم نتایج پژوهش حاضر در باب منابع کندی در مسئله حدوث عالم عبارتند از:

۱- ارسطو با تمایز میان نامتناهی بالفعل و بالقوه معتقد به وجود نامتناهی بالقوه در عالم شد و به قدم حرکت و زمان و جهان گرایش پیدا کرد اما فیلوپونوس با نگارش دو کتاب «بر علیه پروکلوس در باب قدم عالم» و «بر علیه ارسطو در باب قدم عالم» با اصل ارسطویی «نامتناهی پیمایش ناپذیر است» وجود نامتناهی بالقوه را ابطال کرد و بر این اساس برای حدوث حرکت، زمان و جهان براهینی بدیع را پایه گذاری نمود. بعدها در جهان اسلام کندی آراء فیلوپونوس را در دو کتاب مذکور به عنوان منابعی برای اثبات حدوث زمان و جهان به کار برد و براهین او را بر اساس مفهوم نامتناهی گسترش و ارتقاء داد.

۲- پروکلوس با کاربرد مفهوم «جود» بر این باور بود که قدم «جود» الهی مساوی با قدم عالم است؛ اما فیلوپونوس معتقد است: قدم «جود» با حدوث عالم نیز سازگار است. کندی نیز با رشد و تعالی مبانی فیلوپونوس و متأثر از مفهوم «فیض» فلوطین، فیض الهی را با حدوث عالم سازگار دانست.

۳- ارسطو و پروکلوس به وجود ماده قدیم در عالم معتقد بودند؛ اما فیلوپونوس با نفی قدم ماده، نظریه خلقت آنی و خلق از عدم را پذیرفت؛ کندی نیز همانند فیلوپونوس با پذیرش خلقت آنی و خلق از عدم، نظریه قدم ماده را نفی نمود تا گامی دیگر در اثبات حدوث عالم پیموده باشد.

منابع و مأخذ

- ابن سینا. (۱۳۹۱). *التعلیقات*. تدوین: سیدحسین موسویان، تهران: موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- ارسطو. (۱۳۹۷). *سماع طبیعی (فیزیک)*. مترجم: محمدحسن لطفی، تهران: طرح نو.
- الکندی. (۱۹۷۸). *رسائل الکندی الفلسفیه*. قاهره: دارالفکر العربی.
- پروکلوس. (۱۴۰۳). *رساله حجج پروکلوس در قدم عالم*. مترجم: امیرحسین ساکت، تهران: حکمت.
- طوسی، محمدبن محمد نصیرالدین (۱۳۸۶). *شرح الاشارات و التنبیها*. قم: بوستان کتاب.
- فرهاداسدی، مریم سالم، سیدمحمداسماعیل سیدهاشمی. (۱۳۹۷). *فیلوپونوس و تطور اندیشه فلسفی وی*. تاریخ فلسفه، ۴۱.
- فیلوپونوس. (۱۴۰۱). *فیلوپونوس ردیه بر پروکلوس در باب قدم عالم*. مترجم: میثم توکلی بینا، تهران: موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه.
- کندی. (۱۳۸۷). *مجموعه رسائل فلسفی کندی*. مترجم: محمودیوسف ثانی، تهران: شرکت انتشارات علمی فرهنگی.
- ولفسن. (۱۳۶۸). *فلسفه علم کلام*. مترجم: احمد آرام، تهران: الهدی.
- Chase, M (2016). *Creation in Islam from the Quran to al-Farabi*. the Routledge Companion to islamic philosophy.
- Couvalis, G (2015). *Philoponus's Traversal Argument and the Beginning of Time*. ADVENTURE 1-11.
- D'Ancona, C (2009). *Greek Sources in Arabic and Arabic and Islamic Philosophy*. Stanford Encyclopedia of Philosophy.
- Philoponus, J (2006). *PHILOPONUS Against Proclus on Eternity of the World 6-8*. (J. Wilberding, Trans.) LANDAN: Gerald Duckworth.
- Philoponus, J (2006). *PHILOPONUS Against Proclus On the Eternity of the World 9-11*. (M. Share, Trans.) LONDON: Gerald Duckworth.

References

- Al-Kindi. (1978). *Rasa'il Al-Kindi Al-Falsafiyya*. Cairo: Dar Al-Fikr Al-Arabi. (in Arabic)
- Aristotle. (2018). *Samā' Ṭabī'ī (Physics)*. (Mohammad Hassan Lotfi, Trans.) Tehran: Tarh-e No. (in Persian)
- BIBLIOGRAPHY/1 1065 Chase, M (2016). *Creation in Islam from the Quran to al-Farabi. the Routledge Companion to islamic philosophy*.
- Couvalis, G (2015). *Philoponus's Traversal Argument and the Beginning of Time*. ADVENTURE1-11.
- D'Ancona, C (2009). *Greek Sources in Arabic and Arabic and Islamic Philosophy*. Stanford Encyclopedia of Philosophy.
- Farhadsadi, Maryam Salem; Seyyed Mohammad Esmacil Seyyed Hashemi. (2018). *Philoponus va Tatavvor-e Andishe-ye Falsafi-ye Vey. Tarikh-e Falsafeh*, 41. (in Persian)
- Ibn Sina. (2012). *Al-Ta'liqat*. (Seyyed Hossein Mousavian, Ed.) Tehran: Institute for Research in Philosophy and Wisdom of Iran. (in Persian)
- Kindi. (2008). *Majmu'eh-ye Rasā'il-e Falsafi-ye Kindi*. (Mahmud Yusuf Thani, Trans.) Tehran: Sherkat-e Entesharat-e Elmi Farhangi. (in Persian)
- Philoponus, J (2006). *PHILOPONUS Against Proclus on Eternity of the World 6-8*. (J. Wilberding, Trans.) LANDAN: Gerald Duckworth.
- Philoponus, J (2006). *PHILOPONUS Against Proclus On the Eternity of the World 9-11*. (M. Share, Trans.) LONDON: Gerald Duckworth.
- Philoponus. (2022). *Philoponus Radīyah bar Proclus dar Bāb-i Qidam-i Ālam*. (Meitham Tavakoli Bina, Trans.) Tehran: Moasseseh Pajūheshī-ye Hikmat va Falsafeh. (in Persian)
- Proclus. (2024). *Risālah-ī Hujaj-i Proclus dar Qidam-i Ālam (Proclus' Arguments on the Eternity of the World)*. (Amirhossein Saket, Trans.) Tehran: Hekmat. (in Persian)
- Tusi, Muhammad ibn Muhammad Nasir al-Din. (2007). *Sharh al-Isharat wa al-Tanbihat*. Qom: Bustan-e Ketab. (in Arabic)
- Wolfson. (1989). *Falsafeh-ye 'Elm-e Kalam*. (Ahmad Aram, Trans.) Tehran: Al-Hoda. (in Persian)